

În secolul al XV-lea, în Europa de Est, creștinii au suferit o criză spirituală și culturală. În urma acestei crize, multe biserici și monasterii au fost distruse, iar credința a pierdut puterea sa de a inspira și a inspira.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

În secolul al XV-lea, în Europa de Est, creștinii au suferit o criză spirituală și culturală. În urma acestei crize, multe biserici și monasterii au fost distruse, iar credința a pierdut puterea sa de a inspira și a inspira.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

În secolul al XV-lea, în Europa de Est, creștinii au suferit o criză spirituală și culturală. În urma acestei crize, multe biserici și monasterii au fost distruse, iar credința a pierdut puterea sa de a inspira și a inspira.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

Cum să se explice acest fenomen? În cadrul unei cercanării mai amplă, care include și dezvoltările politice și sociale ale epocii, se poate observa că există o legătură între criza spirituală și socială și dezvoltările politice și sociale ale epocii.

PHILIP JENKINS

ISTORIA PIERDUTĂ A CREȘTINISMULUI

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

consultant științific

Ierom. AGAPIE CORBU

Între fluvii	92
Până la marginile pământului	95
China și India	98
Convertirea Asiei?	103
3. O ALTĂ LUME	109
Cer și pământ	111
Cei singuri și aleși	115
Vârsta minunilor	117
Erudiția	119
Ultima înflorire	123
Din cele mai vechi timpuri	126
Biserica și Biblia	132
Îndatorirea interpretării	135
Creștin și asiatic	138
Visul lui Bar Sauma	141
4 MAREA CUMPĂNĂ	145
Stăpâni noi	151
Dhimmi	159
Supraviețuire	165
Începe prăbușirea	171
Zorii falși	177
Credința mongolă	181
Marile persecuții	185
Devenirea Turciei	193
O mare de ruine	195
O lume mai rece	198
5. ULTIMII CREȘTINI	205
Creștinii cuceriti	210
Expansiunea europeană	214
Sub stăpâni noi	219
Cifre în scădere	226
Criza otomană	229
Epurarea creștinilor	233
Anul sabiei	236

Ultima redută	240
Martirii Irakului	247
6. NĂLUCILE UNEI CREDINȚE	251
După creștinism	255
De la biserici la moschei	261
Facerea islamului	267
Arabi și creștini	273
Construcția moscheilor	279
Musulmanii și creștinii	281
Mistica	286
Sfinți	291
Locuri de închinare	294
7. CUM MOR CREDINȚELE	299
State și națiuni	303
Dincolo de persecuție	306
Puterea islamului	310
Limba credinței	318
Succesul atrage noi succese	322
8. TAINA SUPRAVIEȚUIRII	325
Supraviețuire și ruină	327
Reușita copiilor	331
Soarta Europei?	334
Adaptarea	336
Geografia supraviețuirii	339
Sfârșitul supraviețuirii	344
Lecții	347
9. SFÂRȘITURI ȘI ÎNCEPUTURI	353
Cum se explică dezastrul	357
Ca o strajă în noapte	362
Dumnezeu în istorie	367
În cucerirea lumii	370
Mulțumiri	374
Indice	375

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

„Religii obsolete” este filosofia mochevei. Secularismul american și filosofia sa nu sunt disperate să învățe și să înțeleagă, nu se acordă o amintire de tradiție și istorie monoteistica românească. Deși spune că „monoteismul este într-o stare de criză și săracie” în loc de „probabilitatea de cunoaștere” sau „de existență”, nu crede în deificarea lumii și într-o lume într-o stare de criză. Înțelege că credința într-o lume într-o stare de criză este o credință.

Religiile mor. De-a lungul istoriei, unele religii dispar cu desăvârșire, în vreme ce altele se reduc de la dimensiunea de mari credințe globale la o mână de aderenți. Manicheismul, o religie care cândva avea adepti din Franța și până în China, nu mai există astăzi în nicio formă organizată sau funcțională; și nici credințele care dominau Mexicul și America Centrală în urmă cu o jumătate de mileniu. Uneori, religiile reușesc să supraviețuiască în unele părți ale lumii, dar dispar din regiuni pe care odată le consideraseră un apanaj exclusiv. Vreme de o mie de ani, India a fost în majoritate budistă, credință care acum se bucură acolo doar de un statut marginal. Persia a fost odată zoroastriană; majoritatea Spaniei, musulmană. Nu ne vine greu să identificăm țări sau chiar continente considerate pe vremuri patrii firești ale unei anume credințe, unde acum cultul s-a stins, iar asemenea dezastre nu s-au limitat la credințe inițiale ori „primitive”. Sistemul marilor religii ale lumii, aşa cum îl concepem noi, este la fel de expus distrugerii pe cât a fost credința în zeii lor a aztecilor sau a populației maya.¹

¹ James Bissett Pratt, *Why Religions Die* (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1940). În ce privește obliterarea budismului indian, vezi Charles Allen, *The Buddha and the Sahibs* (Londra: John Murray, 2002). Pentru zoroastrism, vezi Jamsheed K. Choksy, *Conflict and Cooperation* (New York: Columbia Univ. Press, 1997) (n.a.).

Și creștinismul a fost distrus în mai multe rânduri în regiuni unde fusese odată înfloritor. De cele mai multe ori, înlăturarea lui a fost atât de temeinică încât s-a șters orice amintire că acolo ar fi existat odată creștini și prin urmare astăzi orice prezență creștină în aceste părți este considerată un fel de specie invadatoare, provenită din Occident. Și totuși un asemenea comentariu despre distrugerea Bisericilor intră în contradicție cu povestea creștinismului aşa cum este ea prezentă în conștiința populară.

De obicei, această istorie este reprezentată sub forma unei expansiuni permanente, din Orientalul Mijlociu spre Europa și în cele din urmă pe scena universală. Creștinismul pare să se fi răspândit liber și inevitabil, ceea ce face să ne gândim arareori la reculuri sau eșecuri importante. Când auzim de catastrofe și de prigoană, ele sunt de obicei invocate drept preludiu la progrese și mai mărețe, ca prilej de rezistență eroică în fața oprimării. Protestanții știu cum a supraviețuit credința lor la toate persecuțiile și măcelurile războaielor religioase; catolicii evocă atrocitățile cumplite suferite din partea protestanților și a regimurilor atee care nu au făcut să amuțească adevărata credință. Observatorii moderni sunt martori ai supraviețuirii Bisericilor sub comunism și ai triumfului final simbolizat de papa Ioan Paul al II-lea. După cum ne învață imnul, adevărul va dăinui în pofida temniței, a focului și a sabiei.¹

Toți cei familiarizați cu istoria creștinismului au citit despre sădirea, creșterea și dezvoltarea Bisericilor, dar câți dintre ei cunosc relatările despre declinul sau dispariția comunităților sau a instituțiilor? Cei mai mulți creștini ar fi tulburăți chiar și de simpla menționare a acestei idei. Și totuși asemenea evenimente s-au petrecut în realitate,

cu mult mai des decât ar bănui mulți dintre noi. În perioada târzie a Evului Mediu, dezertările în masă și persecuțiile din întreaga Asie și din Orientalul Mijlociu au scos din rădăcini ceea ce reprezentau pe atunci unele dintre cele mai numeroase comunități creștine din lume, Biserici care aveau o viguroasă legătură directă și culturală cu primele manifestări ale creștinismului din Siria și din Palestina. În secolul al XVII-lea, Japonia a eliminat cu totul o prezență creștină pe cale să devină o fortă autentică în acea țară, nefiind exclusă chiar și realizarea unei convertiri naționale. În repetitive rânduri de-a lungul istoriei, arborele Bisericii a fost tuns și retezat, de multe ori cu sălbăticie.¹

Asemenea episoade de extirpare sau de distrugere în masă au modelat profund caracterul credinței creștine. În vremurile moderne ne-am obișnuit să considerăm creștinismul fundamentat prin tradiție în Europa și în America de Nord și doar treptat ne însușim conceptul străin al religiei care se extinde la nivel global, pe măsura creșterii numărului de creștini în Africa, Asia și în America Latină. Atât de fixat este creștinismul în patrimoniul occidental, încât pare un gest aproape revoluționar să reflectezi asupra acestui gen de globalizare, cu întreg impactul lui potențial asupra teologiei, artei și liturghiei. O credință pe care o asociem în primul rând cu Europa trebuie să se adapteze într-un mod oarecare la această lume mai largă, aducând ajustări la o mulțime de ipoteze extrase din cultura europeană. Unii chiar se întrebă dacă acest nou creștinism global sau mondial va rămâne în întregime autentic, atât

¹ Michael Burleigh, *Sacred Causes* (New York: HarperCollins, 2007) (n.a.).

¹ C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1549–1650* (Berkeley: Univ. of California Press, 1967; prima ediție 1951); Andrew C. Ross, *A Vision Betrayed* (Maryknoll, NY: Orbis, 1994) (n.a.).

temp cât normele europene par să funcționeze ca un fel de standard de aur.¹

Dar asemenea cheștiuni devin simple ironii în momentul când întelegem cât de nefirească este emfaza euro-americană în contextul mai larg al istoriei creștinismului. Această formă anume a creștinismului cu care suntem noi obișnuiți reprezintă o abatere radicală față de ce a funcționat ca normă istorică mult peste o mie de ani: a fost odată un alt creștinism global. De-a lungul majorității istoriei lui, creștinismul a însemnat religia a trei continente, fiind solid reprezentat în Europa, în Africa și în Asia, și astă până în secolul al XIV-lea. Creștinismul a devenit predominant european nu deoarece continental ar fi avut afinități evidente față de această credință, ci în mod implicit: Europa a fost continental unde nu a fost distrus. Evenimentele ar fi putut ușor evoluva într-o cu totul altă direcție.

Când descriu căderea Bisericilor neeuropene, nu mă lamentez în numele unei hegemonii creștine mondiale care nu a fost să fie niciodată, cu atât mai puțin pentru eșecul rezistenței în fața unor religii rivale, cum ar fi islamul. Mai degrabă ar trebui să regretăm distrugerea unei culturi altădată înfloritoare, aşa cum deplângem stingerea Spaniei musulmane, a Indiei budiste sau a lumilor evreiești

¹ Philip Jenkins, *The Next Christendom* (New York: Oxford Univ. Press, 2002); Lamin Sanneh, *Disciples of All Nations* (New York: Oxford Univ. Press, 2007). Recent, un număr de scriitori au încercat să scrie istorii ale creștinismului cu adevărat universale. Vezi, spre exemplu, Adrian Hastings, ed., *A World History of Christianity* (Grand Rapids, MI: W. B. Eerdmans, 1999); David Chidester, *Christianity: A Global History* (San Francisco: Harper-One, 2000); Dale T. Irvin și Scott W. Sunquist, *History of the World Christian Movement: Earliest Christianity to 1453* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2001); Paul R. Spickard și Kevin M. Cragg, *A Global History of Christians* (Grand Rapids, MI: Baker Book House, 2001); John W. Coakley și Andrea Sterk, editori, *Readings in World Christian History*, vol. 1 (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2004) și Martin E. Marty, *The Christian World* (New York: Modern Library, 2008) (n.a.).

din Europa răsăriteană. Cu posibila excepție a puține culte deosebit de sângeroase sau violente, dispariția oricărei tradiții religioase semnificative reprezintă o pierdere de neînlocuit pentru experiența și cultura omenească. Mai mult decât atât, experiența creștină oferă învățăminte care se pot aplica, la un nivel general, asupra sorții altor religii care au fost prigonite sau scoase din scenă. Dacă o credință atât de viguroasă și de răspândită ca aceea creștină din Orientul Mijlociu și Asia a fost dată uitării, înseamnă că nicio religie nu este în siguranță. Iar mijloacele care au produs o asemenea cădere uluitoare trebuie să fie de cel mai acut interes pentru toți cei care examinează viitorul oricărui cult sau confesiuni.

Mai presus de toate, redescoperirea lumilor creștine pierdute ale Africii și Asiei ne aduce în față unor probleme serioase referitoare la natura memoriei istorice. Cum se face că am dat uitării o poveste de asemenea dimensiuni? Dacă luăm în considerare istoria creștinismului, căruia de obicei îi atribuim rolul central în nașterea „Occidentului”, multe dintre cele pe care credem că le știm se dovedesc inexacte în privința locului și momentului unde s-au petrecut diverse evenimente și cum s-au produs schimbările din cadrul religiei. Mai mult decât atât, multe aspecte ale creștinismului considerate de noi absolut moderne constituiau de fapt normă într-un trecut îndepărtat: globalizarea, întărirea cu alte credințe și dilemele vieții sub regimuri ostile. Cum este posibil ca imaginea noastră mintală asupra trecutului să fie într-atât de distorsionată?

O A TREIA LUME CREȘTINĂ

O mare parte din ceea ce numim astăzi lume islamică a fost odată creștină. Această credință își are obârșia în Siria-Palestina și Egipt, unde a prins formă și unde au

continuat să trăiască masive comunități creștine cu mult după cuceririle arabe. În secolul al XI-lea, Asia încă era căminul a cel puțin o treime dintre creștinii lumii, iar poate o zecime dintre creștini mai locuiau în Africa – o cifră atinsă din nou pe acest continent abia în anii 1960. Chiar și în 1250 era în continuare rezonabil să concepem lumea creștină întinsă spre est de la Constantinopol până la Samarkand (cel puțin), iar spre sud, de la Alexandria până în deșertul Ogaden, aproape de ecuator.¹

Când ne îndreptăm atenția în afara Europei, tot ceea ce credeam că știm despre creștinism suferă mutații caleidoscopice, ba chiar alarmante. Să luăm, drept exemplu, un punct de cotitură legendar din creștinismul occidental. Până

¹ Estimările numerice provin de la David B. Barrett, *World Christian Encyclopedia*, ed. I (Nairobi, Kenya: Oxford Univ. Press, 1982). Oamenii de știință au aflat de mult despre existența acestor Biserici și misiuni asiatice. După declinul Bisericiilor răsăritene, ele au devenit centrul unei serii de studii academice asupra „Orientului creștin”. Lucrarea fundamentală a fost *Oriens Christianus in Quatuor Patriarchatus Digestus* de Michel Le Quien, publicată postum în 1740. Această subspecie anume a studiilor orientale a cunoscut o expansiune în secolul al XIX-lea, când călătorii euro-americanii au vizitat asiduu mănăstiri siriene și copte, adesea în căutare de manuscrise. Exemple sunt Asahel Grant, *The Nestorians; or, The Lost Tribes* (New York: Harper, 1841); și George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals* (Londra: J. Masters, 1852). Vezi și Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005); și William Taylor, *Antioch and Canterbury* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006). De descoacerirea Egiptului se ocupă Somers Clarke, *Christian Antiquities in the Nile Valley* (Oxford: Clarendon Press, 1912). Cu misiunile din Asia era familiarizat Edward Gibbon în secolul al XVIII-lea, iar în anii 1920 și 1930 Kenneth S. Latourette a prezentat publicului istoria lor. Latourette a fost unul dintre cei mai influenți istorici ai Bisericii moderne, lucrările lui fiind folosite ca manuale în seminarii și facultăți de istorie. În ciuda acestor eforturi, această istorie abia dacă a intrat în conștiința majorității creștinilor europeni și americanii. Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China* (New York: Russell and Russell, 1967; ediția I, 1929). Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity*, 7 vol. (New York: Harper and Brothers, 1937–45); vol. 2 este intitulat *The Thousand Years of Uncertainty, A.D. 500–A.D. 1500* (n.a.).

spre anul 800, regele franc Carol cel Mare – Charlemagne – adunase cea mai mare parte a Europei occidentale sub o conducere creștină unică. Chiar în acel an, în ziua de Crăciun, papa I-a încoronat împărat la Roma, consfințind îndelungată asociere dintre Biserică și stat din Occidentul medieval. Mulți observatori moderni consideră că această încoronare simbolizează în mare parte ceea ce se consideră dezagreabil în istoria creștinismului: alianța cu puterea de stat, natura lui strict europeană și izolare arogantă față de alte credințe și culturi. Astăzi, termenul *creștinism* este înțeles de mulți ca regim teocratic, în care cele mai stricte coduri de morală și doctrină au fost impuse prin lege, din care evrei și alți venetici au fost excluși sau supuși violenței și insultelor. S-a întâmplat cu mult prea frecvent ca statele creștine să fie acuzate de ignoranță, în mijlocul unei lumi care păstra doar amintiri vagi ale învățăturilor și științei anticilor. Deși sub autoritatea lui Carol cel Mare s-a petrecut ceea ce am putea considera un fel de „renaștere“, ea a rămas palidă în comparație cu lumea Antichității, ca să nu mai vorbim despre Renașterea autentică din secolul al XV-lea.

Istoricii pot susține pledoarii despre realitățile creștinismului lui Carol cel Mare, dar era vorba doar despre o parte dintr-o istorie a creștinismului cu mult mai cuprinzătoare, cu mult mai diversă și cu mult mai impresionantă decât lasă să se înțeleagă stereotipurile obișnuite. Când vorbim despre Biserica medievală, ne referim de obicei la condițiile din vestul Europei, și nu la lumea răsăriteană având centrul la Constantinopol, cu mult mai prosperă și mai sofisticată. Însă mai există și o a treia lume creștină, un tărâm vast și complex care se întindea până departe în Asia.

Pentru a înțelege cât de radical diferit era acest creștinism pierdut al Răsăritului, îl vom lua în considerare pe un contemporan al lui Carol cel Mare. În jurul anului 780, episcopul Timotei a devenit patriarh sau *catholicos* al Bisericii

Răsăritului, având pe vremea aceea scaunul în vechiul oraș mesopotamian Seleucia. Avea pe atunci aproximativ cincizeci și doi de ani, cu mult peste media de viață obișnuită din acele vremuri. Timotei a trăit totuși cu mult peste nouăzeci de ani, până în 823, și și-a dedicat îndelungata lui viață cuceririlor spirituale cu tot atât entuziasm pe cât a arătat Carol cel Mare în construirea imperiului lui pământesc. În fiecare etapă a evoluției sale, Timotei a încălcăt tot ceea ce credem că am ști despre istoria creștinismului – despre întinderea lui geografică, despre relația cu puterea politică a statului, despre amploarea lui culturală și interacțiunea cu alte religii. Dacă ținem seama de prestigiul și de aria geografică a autorității sale, putem afirma că Timotei a fost cel mai de seamă lider spiritual creștin al zilelor lui, cu mult mai influent decât papa de la Roma și egal cu patriarhul ortodox de la Constantinopol. Poate un sfert dintre creștinii acelei lumi îl priveau pe Timotei drept cap al lor atât spiritual, cât și politic. Cel puțin la fel de mult ca papa occidental, el își putea revendica rolul de succesor al vechii Biserici apostolice.¹

Când se gândesc la istoria creștină, majoritatea occidentalilor moderni urmează carteau Faptelor Apostolilor și

¹ Bidawid, *Lettres*. Seleucia alcătuia un oraș împreună cu Ctesifon, vechea capitală a parților, iar scaunul patriarhal este uneori denumit Seleucia-Ctesifon. Studii asupra Bisericilor „orientale”: Walter F. Adeney, *The Greek and Eastern Churches* (New York: C. Scribner's Sons, 1908); Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches* (Londra: Catholic Truth Society, 1913); Beresford James Kidd, *The Churches of Eastern Christendom from A. D. 451 to the Present Time* (Londra: Faith Press, 1927); Donald Attwater, *The Christian Churches of the East*, 2 vol. (Milwaukee: Bruce Pub. Co., 1947–48); Aziz S. Atiya, *A History of Eastern Christianity* (Notre Dame, IN: Univ. of Notre Dame Press, 1967); Ken Parry, *Eastern Christianity* (New York: Routledge, 2006); Ken Parry, David J. Melling, Dimitri Brady, Sidney H. Griffith și John F. Healey, editori, *The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity* (Oxford: Blackwell, 2000) (n.a.).

se concentrează asupra expansiunii Bisericilor spre vest, prin Grecia și lumea mediteraneană, ajungând la Roma. Însă, în timp ce unii dintre primii creștini s-au deplasat cu adevărat spre vest, mulți alți creștini – probabil mai numeroși – au călătorit spre est, peste uscat, străbătând ceea ce numim astăzi Irak și Iran, unde au întemeiat Biserici mari și solide. Grație poziției ei – aproape de frontieră română, însă suficient de departe de ea încât să evite intervențiile în forță –, Mesopotamia ori Irakul a păstrat o intensă cultură creștină cel puțin până în secolul al XIII-lea. Judecând după numărul și splendoarea bisericilor și mănăstirilor, erudiția vastă și spiritualitatea strălucită, Irakul a fost până spre sfârșitul Evului Mediu un centru cultural și spiritual al creștinismului la fel de vital ca Franța, Germania sau Irlanda.

În Irak și Siria s-au aflat bazele celor două mari Biserici transnaționale considerate eretice de catolici și de ortodocși – și anume cea Nestoriană și cea Iacobită. Până târziu în Evul Mediu, printre fortărețele creștine din Orientul Mijlociu s-au numărat orașe irakiene atât de des menționate astăzi pe fluxurile de știri, ca Basra, Mosul și Kirkuk, în vreme ce Tikrit – orașul natal al lui Saddam Hussein – a rămas un prosper centru creștin câteva secole după venirea islamului. Nisibis și Gundeshapur erau centre legendare de studiu care au păstrat vii cultura și știința atât ale lumii antice grecești și romane, cât și ale celei persane. Grație erudiției lor, a accesului la învățăturile și la știința clasice, Bisericile Răsăritului se aflau în anul 800 la nivelul pe care Europa latină nu avea să-l atingă decât cel mai devreme în secolul al XIII-lea.

Când ne concentrăm asupra istoriei asiatice, răsăritene, a creștinismului, suntem obligați să renunțăm la imaginea noastră obișnuită asupra aşa-zisului „Ev Întunecat”. Din punctul de vedere al lui Timotei, cultura și știința Antichității nu fuseseră pierdute nicio clipă; și, fapt decisiv, nici

legătura cu Biserica începuturilor creștinismului. Ne vine ușor să deosebim lumea latină, feudală, a Evului Mediu, de vechea Biserică întemeiată în mijlocul limbilor semitice ale Orientului Mijlociu, însă în vremea lui Timotei Biserica Răsăritului continua să mediteze și să gândească în siriacă, iar adeptii ei au făcut-o mai departe, încă multe veacuri. În secolul al XIII-lea, ei se mai considerau *nasraye*, „nazarieni”, formă care păstra termenul aramaic folosit de apostoli; iar pe Iisus îl cunoșteau ca Ieșua/Iehoșua. Călugări și preoții purtau numele de *rabban*, învățător sau profesor, desigur înrudit cu mai familiarul rabin. Gânditorii bisericești recurgeau la abordări literare care au de-a face cu Talmudul tot atât cât cu teologia Europei latine. Grație acestor realități, putem urmări o evoluție religioasă și culturală firească, pornind de la lumea apostolică și străbătând Evul Mediu. Dacă suntem vreodată tentați să speculăm asupra înfățișării Bisericii la începuturile ei, dacă ar fi fost să se dezvolte independent, evitând binefacerea relativă a alianței ei cu puterea de stat romană, nu avem decât să privim spre est.

Vom descoperi consecvent că în bisericile lui Timotei se foloseau texte care, potrivit majorității relatărilor din Occident, ar fi trebuit să rămână de mult uitate. Învățății răsăriteni aveau acces la o abundență de scripturi și alternative, o parte dintre ele cu adevărat străvechi – deloc surprinzător dacă ne amintim cât de aproape se aflau geografic de cadrul de desfășurare a atât de multă istorie a evreilor și timpuriu creștină. Un indiciu uluior despre ce aveau la dispoziție provine dintr-o epistolă a lui Timotei, scrisă în jurul anului 800, când un evreu în curs de convertire la creștinism îi relatase despre o recentă descoperire a unui mare tezaur de vechi manuscrise, biblice și apocrife, într-o groă de lângă Ierihon. Între timp, documentele fuseseră procurate de comunitatea evreiască din Ierusalim. Cititorii moderni vor face, desigur, paralele cu descoperirea

Manuscriselor de la Marea Moartă și, atunci ca și acum, savanții au fost cuprinși de entuziasm. Timotei a reacționat punând toate întrebările cuvenite din partea unui cărturar, căutând să identifice „mai multe pasaje citate în Noul Testament al nostru din cel Vechi, dar care în Vechiul Testament în sine nu sunt menționate”. Ce concluzii se puteau trage comparând textele nou descoperite cu versiunile ebraice cunoscute? Dar cu Septuaginta greacă? Era încântat să afle că „acele pasaje există, fiind prezente în cărțile descoperite acolo”. Întrebările sale produc cu atât mai multă impresie dacă ne gândim cum ar fi interpretat o asemenea descoperire învățății vremii din Occidentul latin. Vesticii nu aveau nici cea mai vagă idee despre asemenea distincții, nici nu cunoșteau limbile relevante dincolo de o formă rudimentară, chiar și în puternicul centru spiritual din Irlanda. În modul cel mai concret cu putință, doar extrem de puțini dintre erudiții creștini occidentali ai vremii știau cum să țină un manuscris: cu care parte în sus?

Timotei a descoperit în acele manuscrise adevărate comori. „Evreul care mă ține la curent mi-a spus că au găsit între acele cărți peste două sute dintre psalmii lui David”, scria el, iar scriitorii nestorieni au păstrat variante ale psalmilor necanonici care apar și în sulurile de la Qumran. Scriitorii sirieni cunoșteau și o mulțime de texte postbiblice minore și târzii ale evreilor, la fel și pseudoepigrafii, scrieri apocrife ale Vechiului Testament. La fel ca predecesoarele ei din vechime, Biserica lui Timotei a rămas într-un dialog apropiat cu tradițiile semitică și evreiască. Cronologia noastră a Bisericii vechi este greșită:

¹ John Strugnell, „Notes on the Text and Transmission of the Apocryphal Psalms”, *Harvard Theological Review* 59 (1966): 258 (n.a.).